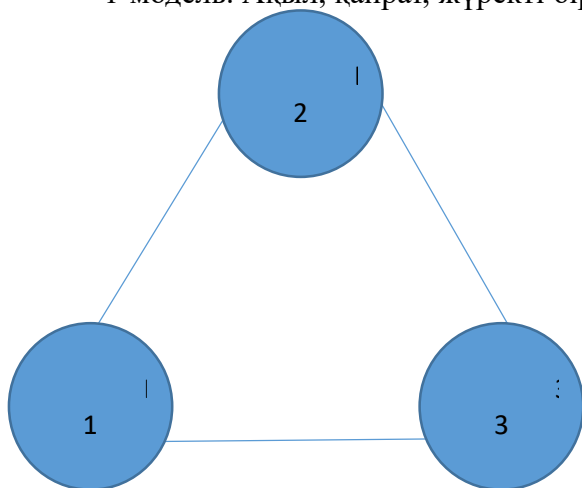

АБАЙ ІЛІМІН ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Абай ілімінің біз ұсынып отырған мағыналық-құрылымдық моделі жүйесінде әр құрамдас бөліктің сипаттары, категориялары Абайдың шығармашылық мұрасында көрініс тапқан ұғымдар мен түсініктер негізінде түзілді. Аталған сипаттар мен категориялар өзгермейді, жетілдірілмейді деуге болмайды. Бұл бағытта жасалар жұмыстарға ешкім тежеу қоймайды. Ең бастысы – Абай ілімінің мағыналық-құрылымдық моделінің жасалғаны. Жасалған модельге сүйене отырып, Абайдың ілімінің мағыналық-құрылымдық моделін көз алдымызға алып келіп, оны нақты белгілері бойынша саралау мүмкіншілігіне қол жеткізудің өзі – әлеуметтік маңызы бар үлкен нәтиже. Сонымен қатар мына жайды ескеруге тура келеді: Абай ілімінің Абайдың шығармашылық мұрасындағы жүйесін Абай ілімінің біз жасаған мағыналық-құрылымдық моделі алмастыра алмайды.

1-модель. Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстау

Шартты белгілердің мәні:

- 1 – Ақыл
- 2 – Қайрат
- 3 – Жүрек

Абай ілімінің мағыналық-құрылымдық моделі – шартты, символдық мәндегі теориялық үлгі. Ол - Абай ілімінің Абай шығармашылығындағы жүйесінің жинақталған, тұтасқан, сөйтіп көрнекі үлгіге түскен түрі. Онда Абай ілімінің басты мағыналық-құрылымдық жүйесі көрініс тапқан.

Абай ілімінің құрамдас бөлімдерінің өзара бірлігі мен тұтастығы «Абай үшкілі» үлгісінде сипатталды.

Абай:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек [6, 128], -

дейді. Енді бірде ақынның:

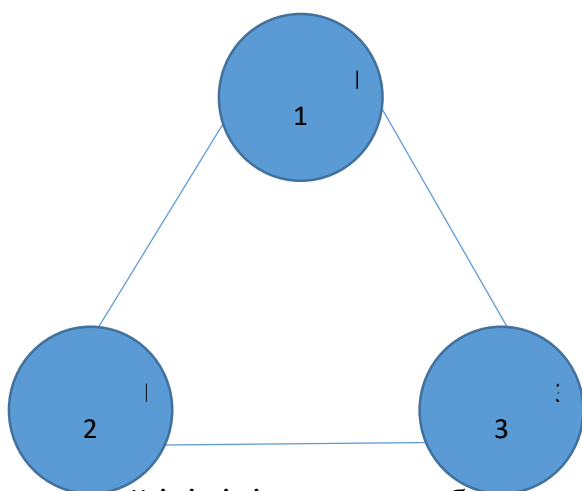
Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек [6, 249], -

деп жазатыны бар. Ақынның осы және басқа ойлары мен қағидалары негізінде *ақыл, қайрат, жүрек* арасындағы қатынасты жоғарыдағыдай «Абай үшкілі» үлгісінде бергенді дұрыс көрдік. Берілген үлгіде *ақыл, қайрат, жүрек* үшеуі өзара бірдей қатынаста, бірінен екіншісінің немесе үшіншісінің асықтығы, артықшылығы немесе кемдігі жоқ. Қайрат ыстық, ақыл нұрлы, жүрек жылы – бұл қасиеттер маңызды, мәнді. Бірақ бұл үшеуінің қасиеттері қандай маңызды, мәнді болса, олардың адамның тіршілігінде алатын орнының, атқаратын қызметтерінің бірдей болуы да басты шарт.

Абай ілімінің мағыналық-құрылымдық моделі бірбүтін күрделі тұтастық болғанда, оның құрамдастары сол бүтіннің бөлшектері түрінде дараланады. Құрылымдық жүйеде осылай екені рас. Ал бұлардың қызметінің арасындағы қатынастан туатын қасиет бөле-жаруға келмейді, ол – бірбүтін. Адамның қасиеті Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек үшеуінің өзара жарасымы, келісімі, бірлігі нәтижесінде туады. Бірақ бұлардың ешқайсысы да адамның қасиетін білдіретін бүтіннің бөлшегі бола алмайды.

2-модель. Ақыл

Шартты белгілердің мәні:

1 – Ақыл

2 – Ақылдың сипаттары

3 – Ақылдың категориялары

Абай ілімінің құрамдас бөлімдерінің әрқайсысы «Абай үшкілі» үлгісінде ұсынылды. Мысалы: Ақыл↔сипаттары↔категориялары.

Абайдың Имани гүл концепциясы үш сүюге негізделеді. Абай:

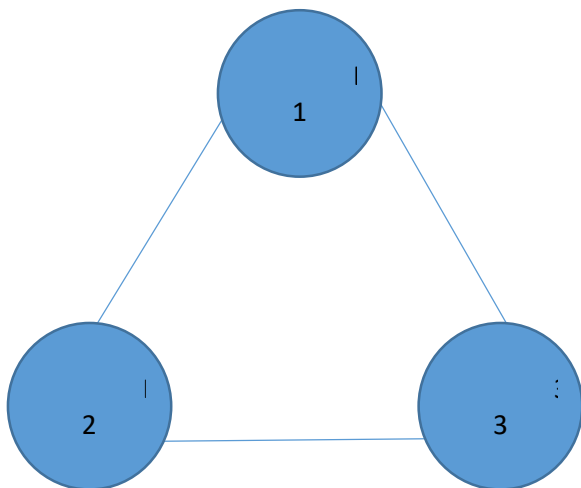
Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл... [2, 304] –

дейді. Абайдың Имани гүл концепциясы туралы тарауда Имани гүлдің мәні, құрылым жүйесі арнайы пайымдалды. Имани гүлдің құрамдастары, үш сүюдің мәнісі мен сипаттары, олардың арасындағы қатынастар жүйесі анықталып, жаңа тұжырымдар жасалды. Абайдың Имани гүл концепциясының құрамдастарын Абай үшкілі үлгісінде пішіндеудің дұрыстығы дәйектелді.

Абайтану ғылымында Абайдың Имани гүліндегі үш сүю түрлі тұрғыдан сипатталды. Олар Абайдың Имани гүл концепциясы туралы тарауда кеңінен пайымдалды. Біз ұстанған қағида бойынша, мұндағы әр сүюдің сүюшісі – әрі сүюші, әрі сүйікті. Осы қағида тұрғысынан пайымдағанда ғана Абайдың Имани гүліндегі үш сүюдің мәнін дұрыс түсінуге болады.

3-модель. Имани гүл

Шартты белгілердің мәні:

- 1 – бірінші сүю: Алланың адамды сүюі
- 2 – екінші сүю: адамның Алланы сүюі
- 3 – үшінші сүю: адамның адамзаттың бәрін сүюі

Абайдың сипаттауында Имани гүл болатын үш сүюдің жүйесіндегі үш субъекті де әрі сүюші, әрі сүйікті. Әрі сүюші, әрі сүйікті бола алмайтындар Имани гүл жүйесіне енбейді.

Абайдың Имани гүл концепциясында үш сүю бары көрсетілді. Сүю барда сүюші мен сүйікті бар. Үш сүюдің құрамдастарының әрқайсысы әрі сүюші, әрі сүйікті. Абайдың Имани гүлінің ерекшелігі осындай бірбүтін жүйесінде. Бұл жүйедегі сүюші әрі сүйікті құрамдастарды басқалармен ауыстыруға немесе алмастыруға болмайды. Бұл үшеуінің Абай үшкіліндегі бірлігі мен тұтастығын бұзуға жол жоқ.

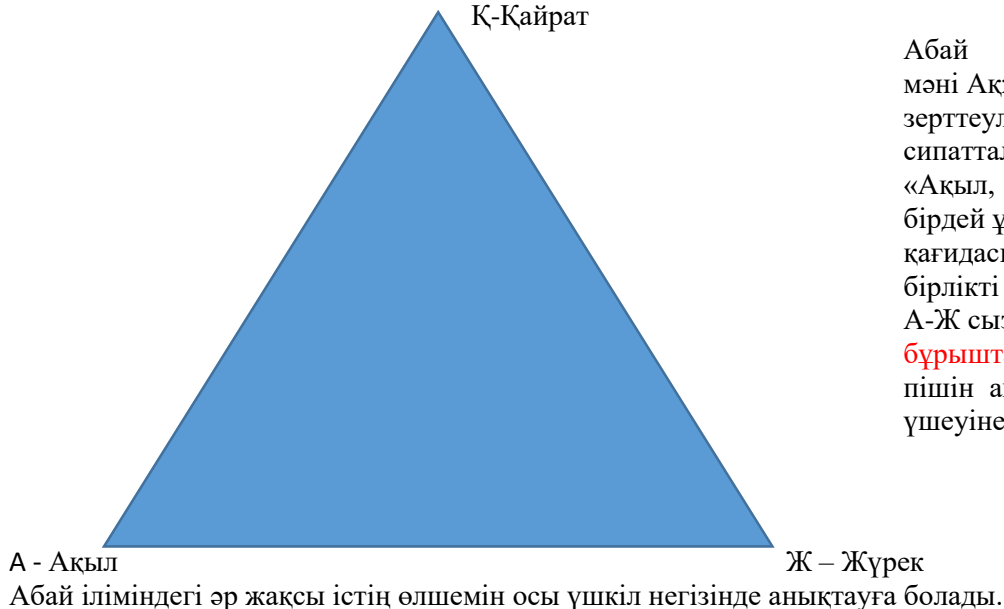
Абай ілімінің, Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың мағыналық-құрылымдық модельдерінің теориялық сипаттамасын жасау мақсатындағы жұмыстар мына бағыттар бойынша жүргізілді: а) мағыналық-құрылымдық модельдер теориясын негіздеу; в) мағыналық-құрылымдық модельдің ғылыми сипаттамасы; с) мағыналық-құрылымдық модельдің үлгісі.

7 Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми-әдістемелік тетіктерін жасау

Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми-әдістемелік тетіктерін жасау бойынша зерттеу жұмыстары үш саланы қамтыды: а) ғылыми-әдістемелік тетіктердің қызметін қамтамасыз ету амалдарын негіздеу; в) ғылыми-әдістемелік тетіктердің жұмыс үдерісі кезеңдерінің логикалық жүйесін анықтау; с) Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми-әдістемелік тетіктерін жасау.

Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми-әдістемелік тетіктерін жасау олардың қызметін қамтамасыз ету амалдарына сай жүзеге асырылуы тиіс еді. Соған байланысты Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми-әдістемелік тетіктерінің қызметін қамтамасыз ететін амалдарға назар аударылды.

4-модель. Абай үшкілі
Қ-Қайрат

Абай үшкілінің жалпы мәні Ақжан Машанов зерттеулері негізінде сипатталды. Абайдың: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста», - деген қағидасындағы үштік бірлікті білдіреді. А-Қ, Қ-Ж, А-Ж сызықтары бірдей, **бұрыштар бірдей.** Бұл пішін ақыл, қайрат, жүрек үшеуіне бірдей ортақ.

Аталған тетіктердің қызметін қамтамасыз ететін амалдардың моделі қандай болу керектігін анықтау бойынша ізденіс жұмыстары жүргізілді. Абай ілімінің а) құрамдас үш бөлімі, б) құрамдас үш бөлімінің әрқайсысы, Абай ілімінің в) үш негізі (бастау көздері), с) үш негіздің әрқайсысы, Абай ілімінің асыл іс туралы бес категориясы, бес жаман іс туралы бес категориясы Абай үшкілі үлгісі бойынша пішінге түсірілді, мағыналық-құрылымдық моделі біртұтас жүйе ретінде негізделіп, оның құрамдастарының әрқайсысы Абай үшкілі үлгісінде кескінделді.

Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми-әдістемелік тетігі қызметін қамтамасыз ету амалдарын негіздеу үшін А – Ж сызығына Қ нүктесінен перпендикуляр сызық түсіреміз. Сонда Қ нүктесінен А және Ж сызығына перпендикуляр түскен сызық нүктесі А мен Ж сызығын теңдей екі бөлікке бөледі. А мен Ж нүктелерінің Қ нүктесіне қатысы бірдей болып шығады. Қ нүктесінің А және Ж нүктелеріне қатысы да бірдей болады. Бұл бірдейлік, айналып келгенде, ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстаудың кескінделген үлгісін білдіреді. Көрсетілген Абай үшкілі өзінше бір тетік болғанда, оның қызметін қамтамасыз етудің амалы осы қалыпта кескінделеді.

Абай үшкілі ретінде сипатталған тетіктің үлгісі, оның құрамдастарының ерекшеліктері мынадай логикалық жүйеге сай келуі шарт: а) Абай ілімінің тиісті мәніне сәйкес келеді; в) Абай ілімі құрамдастарына, оларға тән ерекшеліктерге сәйкес келеді; с) Абай ілімі құрамдастарының арасындағы логикалық байланыстардың заңдылықтарына сәйкес келеді.

Абай үшкілі – Абай іліміндегі басты мағыналық-құрылымдық жүйені білдіреді және зерттеу барысында жиі қолданылатын тетіктердің бірі. Оның

жиі қолданылуы Абай ілімі жүйесіндегі қағидалар мен қисындардың мағыналық-құрылымдық ерекшеліктерін білу, түсіну және қолдану мақсатындағы әрекеттерде басты және маңызды үлгі қызметін атқаруымен байланысты. Бұл үлгі Абай ілімінің құрамдас үш бөлімін және олардың әрқайсысының ерекшеліктерін, өзара байланыстарын ашып көрсетуде тиімді қызмет атқарады.

Абай іліміндегі бес асыл іс категорияларын білу, түсіну және қолдану қажеттілігі құрамдас бес үшкілден тұратын бірбүтін модельдің үлгісін таңдауды талап етті. Осы талапқа бес үшкілден тұратын модель сай келеді.

5-модель. Бес асыл іс

Бес асыл іс категориясының моделі бес үшкіл жүйесінде ұсынылды.

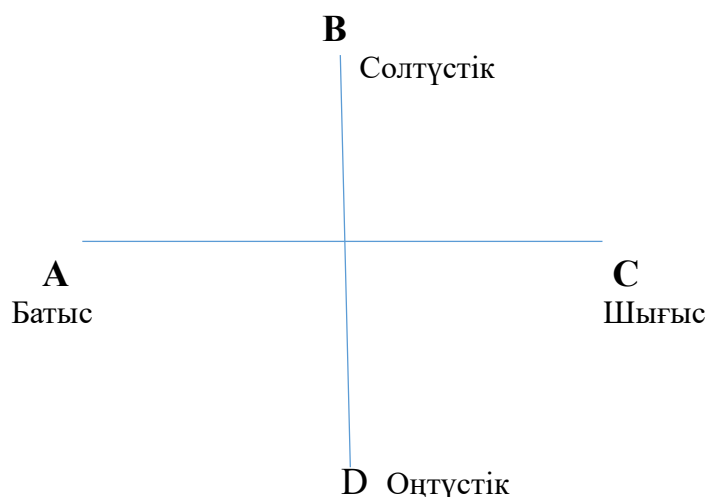

Абайдың бес асыл ісіндегі әр категория – бір үшкіл. Әр үшкіл және оның мәнісін білдіретін әр категория басқа үшкілдермен және олардың мәнісін білдіретін категориялармен өзара бірлікте, байланыста.

Мысал: Бас асыл іс категорияларының біріншісі – талап. Талаптың асыл сипаты Абай үшкілінің басты заңдылығын (ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстау) сақтау арқылы ашылады. Қалған категориялар туралы да осыны айтуға болады.

Бес жаман іс категорияларын саралау үшін де осы үлгі лайықты. Мұндағы ерекшелік үшкілдің үш бұрышындағы ақыл, қайрат, жүрек бірлігінің бұзылуында, ақыл, қайрат, жүрек үшеуін бірдей ұстай алмауда. Оны анықтау үшін де жоғарыда көрсетілген амал қолданылады.

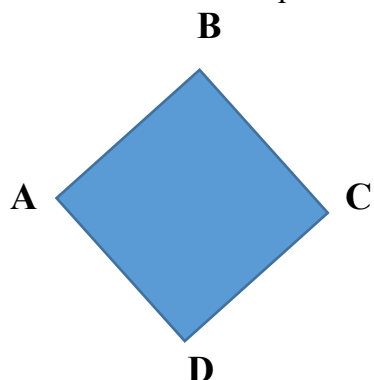
Халықтың дәстүрлі дүниетанымында дүние өз кеңістігінде төрт бөлікке бөлінеді. Оң, Сол, Шығыс, Батыс ұғымдары дүниенің осы төрт бөлігіне сәйкес келеді. «Дүниенің төрт бұрышы», «Төрткіл дүние» халықтың дәстүрлі дүниетанымындағы осындай өлшемдер жүйесін білдіреді. Табиғаттағы, болмыстағы құбылыстардың қасиеттерін осы өлшем үлгісіне салып жүйелеуге, білуге, түсінуге және түсіндіруге болады. Осы өлшем үлгісі Абай ілімін білу, түсіну, қолдану мақсатында тиімді тетік қызметін атқарады. Оның жалпы жұртқа белгілі, түсінікті моделін дидактикалық құрал ретінде пайдаланудың реті бар.

Халықтың дәстүрлі дүниетанымында бұл бөліктер екі еселенген қалыпта да жүйеленген. Дүниенің кеңдігінің басқа өлшемі жоқ. Өлімнен қашып, дүниенің төрт бұрышын түгел шарлаған жан ретінде халық аңыздарында Қорқыт ата көрінеді. Қорқыт ата дүниенің төрт бұрышынан өлімнен тыс тұрған алақандай да кеңістік таба алмайды. Төрткіл өлшем дүниенің шексіздігінің халық танымындағы шартты шегі, толық көрінісі болып табылады.

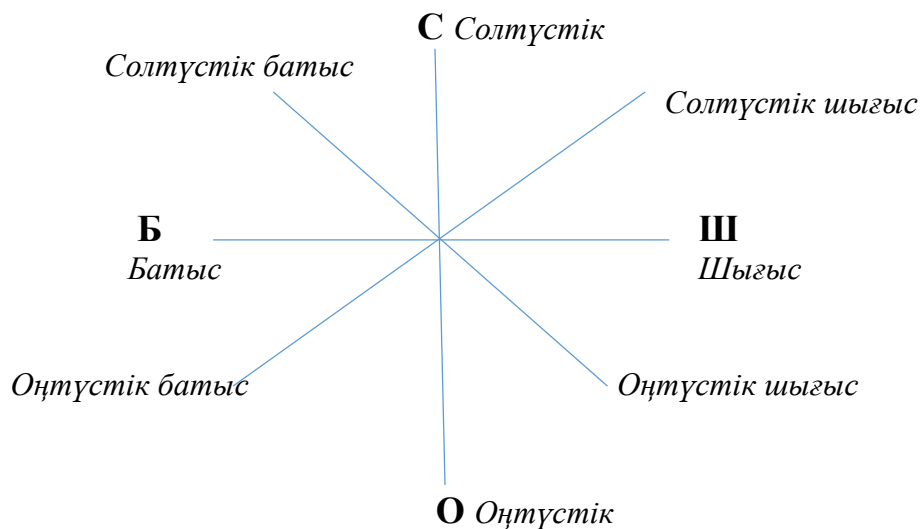
«Төрткіл дүниенің» осы көрінісін өзіне сай пішіндегенде, мынадай модель шығады:

6-модель. Төрткіл

Төрткіл. Болмыстың, құбылыстың толықтығын, кемелдігін сипаттайды.

Төрткіл дүние халықтың дәстүрлі дүниетанымында екі еселенеді.

Төрткіл дүниенің екі еселенген моделі өзара тұтасқан екі төрткіл үлгісінде пішінделді:

7-модель. Еселенген төрткіл

Төрткіл дүниенің еселенген құрамдастарының моделі халықтың дәстүрлі дүниетанымында ілкеден келе жатқаны туралы айтылды. Оның үстіне ол тек қазақ халқының танымында ғана емес, дүние жүзі халықтарының танымында да ілгеріден бар. Үлгінің құрылымы, оны анықтаудағы танымдық тұрғы алақандағыдай анық, айқын, түсінікті. Анық, айқын, түсінікті осы құрылымдық үлгіні біз анық емес, айқын да емес, түсінікті де емес құбылыстарды анық білу, айқын қабылдау, терең түсіну және түсіндіру үшін қолдануға ұсындық. Біздің қолдануымызда бұл үлгі Абай ілімін білу, түсіну және қолдану үдерістері жүйесінде жаңа мәнге иеленеді. Бұл үлгі төрткіл дүниенің төрт бағытын немесе сегіз саласын түсіндіру үшін емес, Абай ілімінің құрамдастарының мәнін білу, түсіну және қолдану үшін қажетті дидактикалық құрал, әдістемелік тетік ретінде жаңартылды. Осы үлгіні жаңа таным кеңістігінде жаңартылған дидактикалық құрал ретінде жаңаша пайдалану Абай ілімін, Абай шығармашылығын жаңа деңгейде танып білудің қолайлы құралы, тиімді тетігі қызметін атқаратын болады.

Берілген үлгі-модельдер Абай шығармашылығын, Абай ілімінің жүйесін білудің, түсінудің және түсіндірудің дидактикалық құралы қызметін атқарады. Бұл – дидактикалық дизайн саласындағы маңызды құралдар. Әдеби шығарманың қандайы да белгілі бір мағыналық-құрылымдық бірліктерден тұрады. Олардың маңызды, негізгі қызмет атқаратын құрамдастарын осы модель-үлгіге сай жүйеліп, түсіндіру тиімді.

Абай іліміні оқытудың дидактикалық тетіктері

Мына дерек көзі бойынша берілді:

Абай ілімін білу, түсіну және қолдану: ұжымдық монография / Жалпы

Редакциясын басқарған Ж. Дәдебаев; баспаға дайындаған: Л. Мұсалы, Б. Даутова. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 278 б.

Авторлар ұжымы: Ж. Дәдебаев, Д. Ысқақұлы, Қ. Мәдібаева, С. Жусанбаева, Р. Әбдіқұлова, Л. Мұсалы, Б. Даутова.